

e aanstootgevers / de aanstootgeve

**het mensbeeld
in de
hedendaagse
literatuur**

rapport
uitgebracht
door de
commissie
ingesteld
door de
humanistische
stichting
socrates

uitgave van de humanistische stichting socrates

„de aanstootgevers”

schattingcollectie LX-3

inhoud

blz.

verantwoording	3
installatierede	4
rapport	
I doel en grenzen van het rapport	9
1 HET mensbeeld ?	
2 DE hedendaagse literatuur ?	
3 DE roman ?	
4 de aanstootgevers	
5 enkelen nader bekeken	
II mensbeeld en literatuur	15
1 mensbeeld als mensbeschouwing	
2 het literaire mensbeeld	
3 we lezen te letterlijk	
4 de roman als gelijkenis	
5 een voorbeeld	
III huidige mensbeschouwing en hedendaagse literatuur	18
1 hun overeenstemming	
2 hun divergentie	
IV „fine words”	20
1 de aanstootgevende maatschappij	
2 de losse dingen	
3 literatuur heeft geen boodschap te brengen	
4 nog steeds afscheid van domineesland	
5 in een dwangpositie	
V Schrijverschap en modern humanistisch mensbeeld	25
1 literatuur: aanspraak en antwoord	
2 verstandhouding tussen schrijver en lezer	
3 fundamentele menselijke gelijkheid	
4 leven in een gemeenschappelijke werkelijkheid	
5 vormgevers der werkelijkheid	
6 boven het isolement uit	
VI Conclusie	30

verantwoording

Op 13 oktober 1964 installeerde mr. dr. H. J. Roethof, voorzitter van de beheerscommissie van de humanistische stichting Socrates de commissie Het mensbeeld in de hedendaagse literatuur, waarvan de samenstelling als volgt luidde:

prof. dr. J. C. Brandt Corstius	voorzitter
mevrouw D. Roethof-Ensing	secretaresse
mej. C. W. Kerkhof	waarn. secretaresse
D. W. Bloemena	
drs. F. P. Huygens	
mevrouw Hella S. Haasse	
P. Marcenaro	
dr. F. Sierksma	
P. Spigt	
dr. P. Thoenes	
prof. dr. L. G. van der Wal	

Tot de commissie trad alsnog toe de heer K. Fens.

Gedurende de tijd waarin de commissie werkzaam was moesten de leden Van der Wal en Sierksma zich om gezondheidsredenen terugtrekken, de leden Fens, Bloemena en Marcenaro wegens tijdgebrek. Vanzelfsprekend dragen zij geen verantwoordelijkheid voor de definitieve tekst van het rapport. Het is hier de plaats hen te bedanken voor hun aandeel in de werkzaamheden.

rede

ter gelegenheid van de installatie van de commissie
„Het mensbeeld in de hedendaagse literatuur”
door de voorzitter van de beheerscommissie
mr. dr. H. J. Roethof.

Wat verwachten wij van een commissie van Socrates, die zich gaat bezinnen op „Het mensbeeld in de hedendaagse literatuur”?, zo zou ik, met de deur in huis vallend, willen vragen. Het dunkt me, dat er om te beginnen problemen zullen rijzen als „Is er een dergelijk mensbeeld en hoe zouden wij het willen omschrijven?” Dat een dergelijk mensbeeld bestaat lijkt mij overigens aan geen twijfel onderhevig. Iedere kunstvorm moet geprojecteerd worden tegen de achtergrond van zijn tijd. In de middeleeuwen lag de westerse kunst besloten in de ban van de kerk; de islamietische beeldende kunst heeft zich eeuwenlang toegelegd op de vervolmaking van de vlakversiering omdat het nu eenmaal niet was toegestaan om afbeeldingen te maken van mens of dier. Wat de letterkunde betreft is er een duidelijk verschil tussen bijvoorbeeld onze naturalistische literatuur, met de sociaal-ethnologisch gedetermineerde mens, van de tweede helft van de vorige en het humanitaire expressionisme van het begin van deze eeuw. Het lijkt geen twijfel, dat de kunstenaar, gelijk wij allen trouwens, besloten ligt in — zoals Jan Romein het heeft uitgedrukt — de matris van zijn tijd.

En zou er nu een bijzondere aanleiding kunnen zijn tot een bestudering van die moderne literatuur, gezien van een humanistische benaderingswijze? Het komt mij voor van ja. Wij leven namelijk in een fase van de geschiedenis, die toch wel enkele specifieke kenmerken vertoont, afwijkend van vorige tijdperken. Ik wil niet volstaan met te zeggen, dat wij leven in een tijdperk van overgang, want een dergelijke constatering bevestigt alleen hetgeen inhaerent is aan ons menselijk bestaan. Ook van Adam en Eva werd al opgemerkt, dat zij in een periode van overgang leefden. Dit vastgesteld zijnde, geloof ik echter toch wel te mogen constateren, dat onze huidige generatie leeft in een periode van sterk versnelde overgang. Van de draagkoets naar de uitvinding van het wiel duurde tientallen eeuwen, van de locomotief naar het vliegtuig slechts honderd jaar, maar van het vliegtuig naar de raket nog geen vijftig en zo is het op elk gebied. Zonder overdrijving mag men vaststellen, dat er een absolute kloof, een Jules Verne-achtige tegenstelling bestaat tussen onze eigen wereld en die van onze ouders en wij weten nu reeds, dat onze kinderen alweer volmaakt andere probleemstellingen tegemoet zullen treden.

Die revolutie op technisch-wetenschappelijk gebied heeft ons geestelijk leven niet onberoerd gelaten, heeft ons zelfs in menig opzicht overrompeld. Dat is de laatste tientallen jaren van zoveel kanten betoogd, dat het nauwelijks nog adstructie behoeft. Zekerheden en tradities zijn weggeslagen (niet in de laatste plaats voor velen de traditie van de godsdienst), op allerlei terreinen van het leven is de mens de grond onder de voeten ontzonken. Weliswaar leven wij formeel nog steeds in een samenleving, die in grote trekken bepaald heet door een christelijk gedragspatroon, maar de werkelijkheid is al een gans andere. Zonder dat men intussen kan zeggen, wat dan wel het bepaalde patroon zou zijn. Anders uitgedrukt: de moderne wereld is een uitdaging aan de mensheid en is dat daardoor omdat zij vele in hoge mate verontrustende aspecten vertoont. De opkomst van het moderne humanisme, juist na de laatste wereldoorlog, hangt er mee samen. Het mag geen toeval worden genoemd, dat aan de wieg

van dit moderne humanisme deze uitdaging staat.

Waarover ontstond ook weer die verontrusting? De voorzitter van het Humanistisch Verbond, dr. J. van Praag, stelde de vraag enkele jaren geleden op kernachtige wijze aan de orde in het blad „Rekenschap”. Waarover die verontrusting? En hij antwoordde o.m.: „niet over het teniet gaan van oude tradities op zichzelf; niet over de dynamiek en het tempo van de moderne tijd; niet over mechanisering, rationalisering, automatisering en de daarmee samenhangende verstedelijking en ontmythologisering van het leven. Maar wel verontrusting over het feit, dat in de plaats van oude tradities en ideeën slechts onzekerheid en verwarring dreigen te ontstaan; dat de dynamiek en het tempo van nu in hun kielzog onrust en verlangen naar sensatie meevoeren; dat mechanisering en rationalisering niet alleen behoeftevervulling kunnen betekenen, maar ook slavernij der behoeften en zelfzucht; dat verstedelijking en ontmythologisering veelal uitlopen op vervlakking en kleurloosheid.”

Tot zover dit citaat. Meer en meer mensen zijn onder de druk van persoonlijke en maatschappelijke omstandigheden de kluts kwijt geraakt, konden geen zin in hun leven meer ontdekken en gingen in feite geestelijk of maatschappelijk ten onder. Het zijn de „kleine” tragedies van de leegte, de verveling, de walging en de ontredde, die hier naar voren springen. Kleine tragedies, want persoonlijke, die echter heel gauw het beeld van de maatschappij kunnen gaan beheersen; dat heeft de periode van het nationaal-socialisme ons wel geleerd. Nihilisme pleegt men dit alles wel te noemen, waarbij het uiteraard van belang is om goed te weten wat men er onder verstaat. De principiële nihilist namelijk onderscheidt zich van het verschijnsel, dat ik zojuist omschreef en hetwelk men „sociaal-nihilisme” zou kunnen noemen. In dit sociale nihilisme vervult een levenshouding, een overtuiging geen rol van betekenis, anders dan het „ubi bene ibi patria”, wat hier vrij vertaald zou moeten worden onder het motto „het vlees is beter dan de benen”. De „echte”, de principiële nihilist daarentegen geeft blijk van een hoge graad van bewustwording en wijst daarom geijkte waarden af. Zijn achtergrond is een verlangen naar persoonlijke echtheid en houdbare waarheid. Men denke bijvoorbeeld aan het principiële nihilisme van een figuur als Menno ter Braak.

Zo'n principiële nihilist is een non-conformist. Hij geeft er de voorkeur aan zich niet te binden aan anderen, zich niet aan te sluiten, de politicus zonder partij te blijven. Ook de moderne nederlandse literatuur kent zijn non-conformisten, die zich bij voorbaat van de samenleving schijnen te willen isoleren onder het mom, dat zij haar willen uitdagen, schokken, eens flink de waarheid willen zeggen. Maar bij nadere beschouwing blijkt er met dit soort non-conformisten iets merkwaardigs aan de hand te zijn. Zij willen met hun werk de samenleving kwetsen, maar blijken helemaal niet, als de echte non-conformist, alleen te staan. Integendeel, het gaat hen naar de vleze, zij blijken reeds dadelijk een groot publiek op hun hand te hebben. De samenleving leest hen zelfs zo graag, dat er binnen een jaar van hun werk een aantal van honderdduizend exemplaren zijn verkocht en dat er zelfs filmplannen in uitzicht worden gesteld.

Wat is, zo vraag ik me af, eigenlijk hun „waarheid”, die het zo goed doet? Tot

op zekere hoogte lijken zij een reactie op die letterkundige stromingen uit de periode van de vorige eeuw, die men wel het Victoriaanse tijdvak noemt. Het was de tijd dat men allerlei essentiële functies van het menselijke leven zocht te verzwijgen en te negeren, met name op fysiologisch gebied en op het terrein van de procreatie. Als reactie op deze literaire ontkenning van de realiteit gaan velen tegenwoordig heel ver in het „uitproberen” hoe men de samenleving met „schuttingtaal” als het ware kan dwingen tot een nadere beschouwing van de literaire schepping. Dat is een stramien, niet eens het uitsluitende stramien, dat op zichzelf ons nog onvoldoende zegt over het mensbeeld. Welk mensbeeld vertegenwoordigen deze schrijvers dan wel en hoe staan wij daar als humanisten tegenover? Is het inderdaad niet precies het uitgangspunt van het sociale nihilisme, dat zij verkiezen? Wat wil hun opstandigheid tegen de maatschappij anders zeggen? Geen streven in elk geval naar een wijze van leven, waaraan ons menselijk bestaan zijn zin zou kunnen ontlelen, niets wat er enige richting aan kan geven, geen medemenselijkheid, geen verstandhouding. Slechts de drijfveren, zo lijkt het wel, van de botte walging, de verveling, de leegte en de ontredde, liggen aan deze manier van schrijven ten grondslag. Getuige de oplagecijfers resoneert het niettemin bij de tallozen, die er blijkbaar veel in terugvinden van hun eigen onzekerheid, hun eigen eenzaamheid, van de drassige grond, waarin zij als gevolg van de zo versnelde maatschappelijke ontwikkeling gestaag verzinken.

Is dit alles ernstig? Me dunkt van wel. Is het immers niet zo, dat hier schepende kracht is komen te ontbreken, scheppende kracht, die zijn inspiratie zou moeten ontlelen aan innerlijke zekerheid en medemenselijkheid? Richtingloos dobbert men voort. Ideeën, die als drijfveer zouden moeten fungeren, vielen weg en zijn als het ware vervangen door rauwe kreten. Zij die geen raad meer weten met de mens, en diens gevolge met zichzelf, stoten die kreten uit. Maar is het niet zo, dat wij als humanisten pretenderen juist nog wel iets met de wereld te willen aanvangen, een zekere richting trachten te geven aan ons bestaan en ons daarvoor inzetten? Nu kan het er natuurlijk niet om gaan, dat een commissie van de humanistische stichting Socrates over een bepaalde kunstuiting de staf breekt. Het ligt niet op onze weg een soort geestelijke censuur te gaan uitvoeren, een humanistische Idil in te stellen. Maar het lijkt de moeite waard om nu eens een aantal deskundigen te laten bekijken of de hier gesignaleerde verschijnselen juist beschreven zijn en of ze inderdaad een wezenlijke afwijking vertonen van hetgeen vroegere tijdperken ons te zien hebben gegeven. En zo ja, hoe het dan komt, waarom en waarin de humanistische inspiratie tekort schiet.

Niet het feit van de troosteloze benaderingswijze van het leven is daarbij interessant; die zou in een humanistisch geïnspireerde schepping stellig evenzeer aan de dag kunnen treden. Maar het komt er op aan de achtergrond te onderzoeken van waaruit geschreven is; na te gaan of een leven nog enig perspectief kan bieden, als het uitsluitend ontspringt uit de hierbedoelde bronnen. De stichting Socrates stelt zich ten doel op cultureel en wetenschappelijk gebied mensen bijeen te brengen, die zich in meerdere of mindere mate humanistisch

geïnspireerd weten. De bedoeling daarvan is een confrontatie met allerlei belangrijke levensvragen teneinde bij te dragen tot het proces van de persoonlijke meningsvorming. De stichting organiseert daartoe landdagen en cursussen, geeft het blad „Rekenschap” uit en roept commissies bijeen. Zo ook in dit geval, nu ik aan deze commissie de vraag heb willen voorleggen van „Het mensbeeld in de hedendaagse literatuur” en die vraag nog iets nader trachtte te concretiseren.

Wat valt er op te merken over dat mensbeeld? Vertoont het specifieke trekken? Kleven er inderdaad de gevaren aan, die zojuist zijn genoemd? En verder: kan het humanisme inspirerend werken, heeft het daartoe, geestelijk gesproken, al voldoende vorm? En, mocht het antwoord op die laatste vraag bevestigend luiden, is men dan in organisatorisch opzicht al ver genoeg om bepaalde stappen te nemen? En welke stappen dan?

We zouden ons kunnen voorstellen, dat er gespreksgroepen met schrijvers worden gevormd; dat er regelmatig bijeenkomsten worden georganiseerd waarin vraagstukken van moderne kunst worden besproken, dat wat bedoeld is als te zijn de culturele sectie van de stichting Socrates eindelijk werkelijke inhoud krijgt. Daarnaast zou men kunnen denken aan het scheppen van publiciteitsmogelijkheden en het in uitzicht stellen van letterkundige prijzen ter aanmoediging van hen, die zich door bepaalde ideeën geïnspireerd weten. Zodat, al zou ook precies hetzelfde thema worden behandeld als dat van de „Ik, Jan Cremer”, dit althans tegen de achtergrond van dat perspectief zou geschieden.

Mag ik dan deze overpeizingen bij het begin, bij haar installatie, aan de commissie meegeven? Ik hoop, dat zij dit netelige probleem met overtuiging, vindingrijkheid en succes zal weten aan te vatten.

I doel en grenzen van het rapport

HET mensbeeld ?

Het onderwerp dat ons hier zal bezig houden, is minder abstract en meer gevarieerd dan de betiteling „Het mensbeeld in de hedendaagse literatuur” zou doen vermoeden. In de eerste plaats is er van één mensbeeld geen sprake. In de moderne westerse cultuur bestaat er een grote verscheidenheid van mensbeelden. Deze constatering maakt het op het eerste gezicht niet gemakkelijker ons onderwerp te behandelen. Want het is zeker niet onze taak een groot aantal verschillende visies op de mens, die in de moderne literatuur kunnen worden aangetroffen, achtereenvolgens te gaan bespreken. Dat zou in het verband van de taak, die ons werd gesteld, ook geen zin hebben. Aan de formulering „Het mensbeeld in de hedendaagse literatuur” ligt de opvatting ten grondslag, dat in bepaalde perioden van onze cultuur de zeer uiteenlopende mensbeelden zekere gemeenschappelijke trekken vertonen. Zij worden als het ware door de „geest des tijds” gestempeld. Zo domineerde b.v. in de tweede helft van de negentiende eeuw in mensbeelden van zeer verschillende oorsprong en aard de voorstelling van de mens die door de biologische en sociologische wetten is gedetermineerd. Uit die voorstelling splitst zich vervolgens o.a. af de gedetermineerdheid met collectief geluksperspectief van het marxisme en het libidineuze determinisme van de freudiaanse dieptepsychologie. Een voorbeeld van zulk een stempeling in onze eeuw is die van het existentialisme. Met „Het mensbeeld in de hedendaagse literatuur” wordt hier, wat het eerste deel van die betiteling betreft, een dergelijke gemeenschappelijkheid in de grote verscheidenheid van hedendaagse mensbeelden aangeduid.

DE hedendaagse literatuur ?

In de tweede plaats kan hetzelfde worden gezegd van de wijze waarop het begrip „hedendaagse literatuur” hier wordt gebruikt. Want het kan evenmin de taak van de commissie zijn alles wat in onze tijd aan literatuur is verschenen en verschijnt, noch de veelheid van scholen, richtingen en bewegingen, onder de loep te nemen. De begrenzing wordt ook hier getrokken door de aanleiding van dit rapport: de behoefte over zeer bepaalde verschijnselen in de hedendaagse literatuur na te denken door ze in verband te brengen met de huidige mensbeschouwing en vervolgens van humanistische gezichtspunten uit te interpreteren.

DE roman ?

Bij de uitvoering van haar opdracht heeft de commissie overwogen, dat haar rapport zich richt tot de nederlandse lezer die belangstelling heeft voor literatuur en die zijn houding zoekt te bepalen ten aanzien van de hedendaagse literaire werken. Die lezer is in hoofdzaak de lezer van romans. De roman is het genre, dat het grootste publiek heeft en dat daarom in gesprekken over de moderne literatuur het belangrijkste voorwerp van discussie is. De commissie heeft haar aandacht

om die reden tot de roman bepaald. De leden hebben van gedachten gewisseld over het mensbeeld in de hedendaagse roman, dat echter principieel niet verschilt van het mensbeeld in de poëzie en het drama van onze tijd. En het rapport richt zich tot de romanlezer die in het onderwerp belang stelt. Dat is dus de lezer die het boek niet uitsluitend passief ondergaat, maar die zich bewust is van het feit, dat het zijn persoon zelf in het geding brengt, zijn eigen leven zoals hij dat beleeft en beschouwt; en dat de roman dit doet op de wijze van het kunstwerk. De commissie is bij haar werkzaamheden uitgegaan van het internationale karakter van de hedendaagse roman. In haar voorbeelden heeft zij zich echter beperkt tot Nederland. Die beperking is van praktische aard: het is de nederlandse roman die voor de lezer van het rapport het eerst en het meest voor de hand ligt. Maar die roman is een integrerend deel van de westerse roman en al heeft hij duidelijk een eigen karakter, de ontwikkeling die hij vertoont stemt in vele opzichten overeen met die welke de roman internationaal laat zien.

de aanstootgevers

Gedachtig aan haar opdracht heeft de commissie een keuze gedaan, die aan het begrip „hedendaags” een zeer bepaalde inhoud geeft.

Er zou voor de stichting Socrates geen reden hebben bestaan een commissie de opdracht te geven een rapport te maken over het mensbeeld in de hedendaagse literatuur als er over dit onderwerp niet een en ander te doen was. Die opdracht wordt in de installatierede van de heer Roethof duidelijk omschreven. De commissie werd gevraagd in het bijzonder aandacht te schenken aan het werk van die hedendaagse auteurs, die de lezer schokken en kwetsen, die met hun romans beelden geven van walging en verveling, van leegte en ontredde-ning, van troosteloosheid en eenzaamheid. De romans die dit doen worden met nadruk aangewezen als het materiaal waarmee de commissie aan het werk kon gaan. En dat is ook begrijpelijk. Tot de vele onzekerheden, verwarringen, onbegrijpelijkheden van onze tijd behoort ook de kunst, en daaronder tevens de roman, die voor vele lezers een probleem is geworden.

Zij vinden er „hun” wereld niet in terug. Het beeld, dat zo'n schrijver geeft van de mens en van de maatschappij, komt ze verwrongen, pervers, krankzinnig voor. Het lijkt alsof de auteur opzettelijk van het leven een nachtmerrie maakt. Daarmee wordt voor hen de hedendaagse romanliteratuur een betreurenswaardige afwijking, zinledig, een kwalijke mode. De verwarring neemt nog toe omdat blijkt dat dergelijke romans vele lezers, vooral onder jonge mensen vinden. Zo komt de vraag op: ben ik nu van mijn tijd aan 't vervreemden of gebeurt hier iets dat ik met kracht moet afwijzen als fout, verderfelij, mensonwaardig?

De commissie heeft dus het begrip „hedendaags” in bovenstaande zin opgevat. Dit wil zeggen, dat zij de romans buiten beschouwing heeft gelaten die geen probleem vormen, waaromtrent geen misverstanden dreigen te ontstaan en die de lezer geheel en al de mogelijkheid bieden zijn houding te bepalen. De commissie heeft zich daarentegen wel bezig gehouden met romans waartegenover men onzeker en vreemd staat, zodat allerlei wanbegrip tussen boek en lezer

kan ontstaan. Die romans hebben in Nederland hun beginpunt in *De Avonden* (1947) en *De tranen der acacia's* (1949) en zij werden en worden geschreven, behalve door de auteurs G. K. van het Reve en Hermans, door o.a. Hugo Claus en Harry Mulisch, Simon Vinkenoog en Hugo Raes, Remco Campert, Jan Wolkers, Hamelink en Ewald van Vugt. Zij zijn vertegenwoordigers van het „hedendaagse” zoals dat wordt opgevat in dit rapport.

enkel nader bekeken

Hugo Raes lijkt in zijn roman *De vadsige koningen* met opzet „kort-zichtig”, d.w.z. er is een preoccupatie met het zeer nabije. Onmiskenbaar is een angst voor verval en dood; het zich bezighouden met dingen-van-nabij, en met actuele gebeurtenissen, geeft blijkbaar aan de „ik”-figuur een besef van werkelijkheid. Onophoudelijk zich rekenschap geven van het lichamelijke en concrete, zowel in negatieve als in positieve zin: eten, paren, geweld, wreedheid, ziekte, dood, genot, zintuiglijke waarnemingen, krijgt het karakter van: onderstrepen van een zeer levende, zowel schone en overweldigende als afzichtelijke en angstaanjagende realiteit tegenover abstracties, frasen, „idealen”, die als puntje bij paaltje komt aan die werkelijkheid niets kunnen toevoegen of afdoen, die „het leven niet kunnen behouden”, het goede niet beschermen, het kwaad en de dood niet afwenden. Alleen de gespannen aandacht, een voortdurend „erbij” zijn, geven een gewaarwording van actief, creatief leven. Het beschouwen van het nabije wekt tegelijkertijd herinneringen en associaties aan het eigen verleden. Uit dit intens, met open ogen en „wakkere” zintuigen leven, vloeit een ervaring voort van *totaliteit*, van interrelatie, van dichtheid, compactheid, d.i. van zijn bestaan. Maar deze ervaring vermindert niet zijn onvermogen tot werkelijk deelhebben of tot wézenlijke relatie. Hij voelt steeds aan de dingen, hij kan er niet mee omgaan. Waarbij hij zich lijkt te behoeden voor verlamme angsten, door de ontzetting zelf te exploiteren in gruwelverhalen, die tot de uitersten schijnen te willen gaan.

De discrepantie tussen wat men wil en datgene wat men doet, tussen de gigantische, genadeloze „apparatuur” van de maatschappij en het hulpeloze bewustzijn van de enkeling, tussen de „goede wil” van het min of meer bewuste individu en de ontbinding, de chaos, de verschrikking, inhaerent aan levensprocessen die onafwendbaar, zelfs „normaal” zijn, maakt Hugo Raes duidelijk in zijn tegenover elkaar stellen van het denken en voelen van de „ik” en de rauwe feitelijkheden van het bestaan, zoals die onpersoonlijk geregistreerd worden in kranteberichten b.v., of verteld door anderen die ze van horen zeggen hebben; zelfs daar, waar iemand (de „ik” of een ander) met een persoonlijk accent van ontsteltenis, medelijden, spot of verontwaardiging het relaas doet, treft bij de „ik”-figuur het uiteindelijke besef van onmacht om de werkelijkheid van een ander mens of andere mensen in het algemeen te voelen als een „tua res agitur”. „De vadsige koningen” zijn mensen uit de westerse welvaarts-wereld geconfronteerd met het onvoorstelbaar grote aantal mensen in andere werelddelen, die zelfs het allernoodzakelijkste niet hebben.

De roman in zijn geheel lijkt de neerslag van een bewustzijn, dat zich gevangen voelt in een „enge” werkelijkheid, dat blind, instinctief streeft naar verruiming, maar voortdurend herinnerd wordt aan zijn voorlopige onmacht.

Hermans is vooral de schrijver van de beklemming en verbittering om het uitgesloten-zijn, om de machteloosheid, het besef langzamerhand overbodig en uitgerangeerd te worden. Hier lijkt een mens aan het woord, wiens overtuigingen, normen, maatstaven nog wortelen in het rationele, geordende consequente, en die geleerd heeft dienovereenkomstig antwoorden, resultaten en oplossingen te verwachten, maar die plotseling geconfronteerd is met een wereld, een werkelijkheid, waarin al deze aanvankelijk als vanzelfsprekend beschouwde waarden niets meer betekenden, op hun kop gezet en vernietigd worden. Zijn stem is in vele opzichten — soms paranoïde verhevigd — de stem van een generatie die al buiten spel was gezet vóórdat zij aan bod kon komen om op haar beurt een stempel op de werkelijkheid te drukken: nl. de generatie, die omstreeks twintig jaar oud was toen de tweede wereldoorlog begon, en die in de jaren van haar jonge volwassenheid niet kon handelen (of alleen vermomd, indirect, illegaal kon handelen, en dan nog zonder precies de zin van haar daden te beseffen en op grond van onvolledige en onvoldoende gegevens); een generatie die moest leren in wantrouwen te leven.

Van het begin af aan heeft Hermans die uiteindelijk overwinnende „vreemdheid” en chaos tot thema gekozen. Zijn belangrijkste werk (vooral de drie romans *De tranen der acacia's*, *De donkere kamer van Damocles* en *Nooit meer slapen*) bevat altijd de uitbeelding van een menselijk bewustzijn dat te jong, te beperkt, te zeer „achtergebleven” of door het lot in andere opzichten misdeeld is om de werkelijkheid, de gegeven situaties en problemen te kunnen beheersen en daarin tot een oplossing te kunnen komen. Het fotografische procédé, d.w.z. het vangen en vasthouden van mensen en dingen, van concrete, onloochenbare werkelijkheid, schijnt Hermans te obsederen. Het duikt op allerlei manieren in zijn werk op, als symbool (*De donkere kamer van Damocles*) of in zijn proza zelf, als aanpak. Ook de spiegel, waarin men immers de werkelijkheid objectief weerkaatst vindt, speelt vaak een rol in Hermans' verbeeldingen. Zijn personages kijken in spiegels om te constateren dat zij er zijn.

In *Nooit meer slapen* wordt in nog sterkere mate dan in vorig werk van de schrijver, juist door de eenvoud van het gegeven, de naaktheid en kilte van het „dégor” en de sobere registrerende schrijfrant, het toenemende besef van machteloosheid van de hoofdfiguur Alfred Issendorf op de lezer overgebracht. Ook in deze roman is weer het probleem van de identiteit, de authenticiteit van een mens aan de orde. In dit verhaal van een tocht door onherbergzame noordelijke streken, gaat het om de uitrusting die nooit „ballast” mag zijn, om het bezit van de juiste gegevens, om wat men „in zijn mars” heeft en tenslotte om de onbepaalde factor van het „geluk hebben”.

bij een wetenschappelijke expeditie in Lapland, noemt in gedachten een meisje dat hij eens vluchtig ontmoet heeft en waar hij eventueel wel mee zou willen trouwen: Dido. Hij vraagt zich af, hoe hij aan die naam komt: „Dido, koningin van Carthago, werd verliefd op Aeneas, de held die vluchtte met zijn vader op zijn rug”. Een veelbetekenend en verraderlijk beeld. Alfreds vader stierf toen hijzelf zeven jaar was. „Soms denk ik, dat ik er nog altijd op uit ben hem een genoeg te doen”, zegt Alfred tegen een tochtgenoot. „(. . .) Ik geloof niet in voortbestaan na de dood, maar soms lijkt het of ik dingen doe waarvan ik onderbewust hoop, dat mijn vader ze ziet. Misschien omdat ik niet wil erkennen, dat ik ze doe met het oog op mijn moeder, die nog leeft.” Over die moeder, die met grotendeels uit buitenlandse bladen overgeschreven artikelen haar gezin onderhouden heeft, de belichaming van het „napraten” en van eerbied voor het „gearriveerd”-zijn, zegt Alfred: „Op een bepaalde manier haat ik mijn moeder en alles wat zij doet. Het is alsof zij mij een onuitwisbaar slecht voorbeeld geeft. Alsof zij voortdurend zegt: Kijk naar mij! Zolang je eredoctoraten, ridderordes en geld krijgt, heb je je niets te verwijten. In haar gezelschap voel ik mij altijd als iemand die niets anders doet dan alles voor zichzelf nodeloos moeilijk maken. Als iemand die per se met goud wil betalen in een land waar iedereen met papier betaalt” en ook: „Als mijn moeder werkelijk begaafd was, dan zou ze mij een beter voorbeeld geven, of een ander soort druk op mij uitoefenen”.

De moeder wil, dat hij in de voetsporen van zijn overleden vader zal treden, het werk van zijn vader zal voltooien, die een „mislukte geleerde” was, destijds evenmin au sérieux genomen door beroemde binnen- en buitenlandse professoren als Alfred nu au sérieux genomen wordt door de vaders-der-wetenschap waar *hij* mee te maken heeft, de noorse professor Nummedal en de nederlandse professor Sibbelee. Alfred gaat, zoals vele andere hoofdfiguren uit Hermans' romans, gebukt onder het imago van de „vader”, van de autoriteit. Hij zou zich aan die druk willen ontworstelen en een „zelf” worden, een onvervangbaar eigen ik, dat een stempel op de werkelijkheid zet, een spoor achterlaat: „Ik wil geen stenen vinden die een ander al in een doosje gedaan heeft. Nog sterker: ik wil geen stenen vinden die al eerder op aarde zijn geweest. Ik zou het liefst een meteoriet vinden, een brok afkomstig uit de kosmos en ik zou willen dat het uit materiaal bestond, dat op aarde nog nooit was aangetroffen. De steen der wijzen, of minstens een mineraal dat naar mij zou worden genoemd: Issendorfiel!”

Het is de tragedie van Alfred, dat hij alleen maar stenen vindt die al op aarde waren of die door een ander in een doosje zijn gedaan, en dat hij voortdurend gekweld wordt door het besef van zijn feitelijke onmondigheid en overbodigheid. Hij noemt zichzelf: „de kruk der krukken, de klungel uit de lage modderlanden”. Hij zwerft blunderend rond in de barre wereld waarin hij niet thuishoort, die hij niet aan kan. Een van zijn tochtgenoten, de jonge Noor Arne (die in vele opzichten als een „dubbelganger” van Alfred beschouwd kan worden) vindt er de dood. Arne en Alfred vertegenwoordigen de zoekers naar zelfstandigheid, die gehandicapt zijn door slechte of schamele uitrusting en door onvoldoende informatie. De twee andere reisgezellen, de oudere studenten Qvigstad en Mikkelsen,

lijken personificaties van de doelbewusten die door aanpassing áán en gunst van de deskundige autoriteiten kunnen beschikken over het beste materiaal, luchtfoto's van het terrein, enz. Vooral die luchtfoto's (immers overzicht van de situatie, symbool van het boven de dingen verheven zijn, de werkelijkheid beheersen) spelen een grote rol in het verhaal; ondanks herhaalde pogingen slaagt Alfred er nooit in ze te bemachtigen, ze worden hem opzettelijk onthouden.

Wie de hoofdfiguren uit Hermans' drie belangrijkste romans met elkaar vergelijkt, ziet dat zowel Arthur Muttah (*De tranen der acacia's*) en Henri Osewoudt (*De donkere kamer van Damocles*) als Alfred Issendorf getekend zijn door een tekort waar zij zelf niets aan kunnen doen en dat de eigenlijke oorzaak is van hun falen. Bij Arthur is dat de (van zijn vader geërfde) slopende ziekte-in-het-bloed, bij Osewoudt de (van zijn moeder geërfde) krankzinnigheid, Alfred is en blijft de zoon van een „klein“ land, een „dorps“-bewoner, zoals zijn naam al zegt. In het essay *De nieuwe natuur* uit de bundel *Het sadistisch universum* merkt Hermans op: „Een vreselijk vermoeden dringt zich op: het feit dat de hele wereld ontdekt is, brengt ons in de waan dat de hele wereld voor iedereen zou moeten zijn. Maar we zijn en blijven nauwelijks groot genoeg voor het dorp waar we zijn geboren. De omvang van het weetbare is zelfs de grootste genieën allang boven het hoofd gegroeid.“ Tussen de regels van dit essay door leest men de angst, die Hermans in 1948 in een artikel in „Criterium“ onder woorden heeft gebracht, en die in al zijn romans en verhalen is terug te vinden, n.l. voor „een volkomen wegvaging van onze overtuigingen door een winnende wereldbeschouwing“. De twijfel, onzekerheid en wanhoop die het bewustzijn van wie nadenkt vervullen bij de confrontatie met een onoverzichtelijke werkelijkheid heeft Hermans met schijnbaar „gewoon“, haast documentair, materiaal verbeeld in dit verslag van een expeditie, dat een sprekend voorbeeld is van de wijze waarop een schrijver met behulp van voor ieder herkenbare en/of invoelbare elementen, louter en alleen door keuze, rangschikking en geladenheid en vooral door de kwaliteit van het proza, aan een zeer complexe menselijke problematiek uitdrukking weet te geven.

II mensbeeld en literatuur

mensbeeld als mensbeschouwing

Alvorens verder te gaan, vraagt de term *mensbeeld* nog een ogenblik onze aandacht. Het woord duidt op iets plastisch, op een duidelijke vorm. En omdat het hier in verband wordt gebracht met een van de kunsten, i.c. de literatuur, is misverstand niet uitgesloten. Onder alle kunsten mag de literatuur, omdat zij zich van de taal als middel bedient, wel degene zijn die het meest met ideeën en gedachten heeft te maken — zij is toch óók en allereerst: geschapen vorm. Een roman, een verhaal, een toneelstuk, om ons hiertoe te bepalen, is als zodanig een unieke verschijning in taal, dus iets met een eigen vormwaarde. En dat moet worden beseft in het denken over het verband tussen mensbeeld en literatuur. Het woord mensbeeld betekent in de wandeling: een visie op de mens. Zo gezegd is het visuele element er nog vrij sterk in; het is immers of we een mens in het vizier, in ons oog of blikveld krijgen. Maar met het woord mensbeeld bedoelen we gewoonlijk niets anders dan mensbeschouwing. In dit laatste woord is de oorspronkelijke visuele betekenis vrijwel verdwenen. Het is een abstract begrip geworden, dat we dan ook in „beschouwelijke” taal beredeneren, uiteenzetten, verklaren. Het algemeen spraakgebruik, eventueel ook de taal van de filosoof, doet daarbij dienst.

het literaire mensbeeld

Maar geheel anders is het gesteld met het mensbeeld in de literatuur. Als we het geval uitzonderen dat een schrijver in zijn roman of verhaal redeneringen over de mens ten beste geeft, is de mensbeschouwing daar een echt *beeld* op de wijze van het literaire werk zelf. Men zou kunnen zeggen dat het mensbeeld eigenlijk alleen in de kunst bestaat. Voor de literatuur wil dit zeggen: haar vorm (de roman, etc.) is de beeld geworden visie op de mens. Dit kan natuurlijk op uiteenlopende manieren gebeuren. De zojuist vermelde opvatting dat de mens wordt bepaald door milieu, ras en afkomst, neemt in de literatuur gestalte aan, b.v. als de familieromancyclus van het einde der vorige eeuw. Maar haar literaire verschijning is óók het precieuze taalbouwsel dat met zijn decadente woord- en zinsconstructie een verijnd-esthetische houding verbeeldde van wie zich door middel van een hoog opgevoerde, uiteraard individuele zintuigelijkheid de illusie schiep te kunnen ontsnappen aan de collectieve ijzeren wetten van natuur en maatschappij. De dieptepsychologisch gekleurde mensbeschouwing is als literatuur b.v. de „stream of consciousness”-techniek. Een visie op de mens waarin vervreemding en isolement domineren, kan, zoals in de traditie van Kafka het geval is, literair beeld worden door een geraffineerd gedoseerde schikking van uiterst kleine realistische details zoals de plaatsing van stoelen en deuren, de ruimtelijke verhouding der personen, de kleding, welke alle een symbolische functie hebben.

we lezen te letterlijk

Als lezer moeten we ons tot het literaire mensbeeld op een andere wijze toegang

verschaffen dan tot het mensbeeld in boeken, die op beschouwelijke, redenerende trant handelen over de mens in deze tijd. In de commissie heeft Hella Haasse hieromtrent, naar het oordeel van alle leden zeer juist, het volgende gezegd, sprekende over een deel van de na-oorlogse romanliteratuur: „Dat in dergelijke romans in de vorm van een „verhaal” uitdrukking gegeven wordt aan allerlei verschijnselen en beroeringen onder de oppervlakte, waar men zich niet van bewust is, en dat er een samenhang bestaat tussen die verbeeldingen en vele problemen en situaties in de werkelijkheid die men wel kent en aanvaardt, is iets waar de meeste lezers niet-begrijpend tegenover staan. Over het algemeen leest men te letterlijk, zonder oog voor de verwijzende elementen in een verhaal; ondanks het feit dat een individueel bewustzijn subjectief materiaal aanbiedt, in een heel eigen vorm, bevat het werk altijd een kern die geldt voor meer mensen dan de auteur alleen.

de roman als gelijkenis

Functie en verantwoordelijkheid van een schrijver liggen in het zo „gekund” mogelijk vorm geven aan wat hem innerlijk in beweging brengt, in het tot stand brengen van de eenheid vorm-inhoud met de inzet van heel zijn vakmanschap en zijn artistieke geweten. Dat kan impliceren, dat zowel het onderwerp als de vormgeving van de lezer veel inspanning vergen, inzicht, kennis en bovenal vermogen tot imaginatie vereisen. Wat er over het algemeen gedaan wordt ter bevordering van ontstaan van een leescultuur onder de enorm toegenomen en nog steeds toenemende massa boek-gebruikers, is onvoldoende. Leescultuur is trouwens maar een onderdeel van intensieve algemene ontwikkeling. Er bestaat ook een speciale begaafdheid voor lezen. Er zullen altijd literaire werken zijn die maar door een betrekkelijk klein aantal lezers geestelijk veroverd kunnen worden. Het verzet tegen een literatuur die ontoegankelijk lijkt, omdat zij zich bedient van een geheimtaal van woorden, begrippen en beelden die de taboe's van een groot aantal mensen lijkt te schenden, zou wel eens kunnen neerkomen op een vorm van klassenstrijd, van irritatie van de niet- of onvolledig geëmancipeerde geesten tegen een minderheid van individuen wie de pretentie verweten wordt zichzelf als een soort van creatieve elite voor te stellen. De roman als uitingsvorm van een creatief bewustzijn kan men niet benaderen of hanteren op dezelfde wijze als waarop men alleen maar mededelend, polemisch, kritisch, of registrerend proza benaderen en hanteren kan. Wie zich met bepaalde verschijningen in de moderne romanliteratuur bezig wil houden (men kan ze nl. ook ongelezen laten wanneer men zich er niet toe aangetrokken voelt) is gewoonweg verplicht door zeer nauwkeurig lezen en zo mogelijk herlezen de in juist die taal en die beelden verpakte thema's op het spoor te komen, de „gelijkenis” te ontdekken, zijn eigen visie te toetsen aan die van de schrijver. Een romanschrijver is geen geestelijk leider, evenmin een spreekbuis voor maatschappelijke idealen, geen voorvechter van publieke zedelijkheid, geen verborgen verleider; hij geeft in zijn werk, in die compositie in taal die men roman noemt, een brok van de veelkantige meerdimensionale werkelijkheid. Aan de lezer de taak voor zichzelf

te formuleren wat dat betekent; hij ontraadselt dan tevens iets omtrent zijn eigen drijfveren en instellingen."

een voorbeeld

Hella Haasse lichtte het voorafgaande toe met te verwijzen naar een voorbeeld: de symboliek en de compositie van Jan Wolkers' roman *Een roos van vlees*. „Met een „roos van vlees” vergelijkt de verpleegster Emmy (lelijk, ongetrouwd, die op een avond in plaats van een vriendin de van zijn vrouw gescheiden Daniël gezelschap komt houden) de onder de navel naar buiten gestulpte kunstmatige afvoerbuiskap voor ontlasting van een patiënt van haar, een lijder aan endeldarmkanker. Vuiligheid en verrotting die men niet langs natuurlijke weg kwijt kan, vergiftigen het lichaam; de op zichzelf belachelijke, ja weerzinwekkende, onnatuurlijke uitgang, de enige mogelijkheid tot zuivering, krijgt zo gezien een zekere schoonheid, als van een vreemde bloem. Daniël, naar hart en ziel ziek van opgekropte ellende, die als een kanker aan hem vreet, heeft niets zo bitter nodig als juist een dergelijke „uitlaatklep”. De dood heeft jaren geleden zijn tweejarig dochtertje, zijn vlees en bloed, zijn „roosje van vlees” gevreten op afschuwelijke zinnelose wijze. Dit sterven doet Daniël rebelleren tegen de schoot van zijn vrouw, de poort van het leven die tevens onherroepelijk naar dood en ontbinding voert; herinneringen aan een miskraam van zijn moeder, die hij als kind heeft meegemaakt, maar niet begrepen, en een nachtelijke biecht van de verpleegster Emmy, die eens abortus heeft gepleegd en nu nooit meer zwanger zal kunnen worden, onderstrepen dit motief van de doodsangst die eigenlijk angst en onmacht is om te leven, en de ondraaglijke schuldgevoelens die hiermee gepaard gaan.

Daniël's nergens in ronde woorden verklaarde afkeer voor zijn vrouw, afkeer van de werkelijkheid, zijn morbiede wens om te „vergaan”, zijn schuldgevoel ten aanzien van zijn zoontje, waar hij, in machteloze liefde, geen echte vader voor zijn kan, manifesteren zich in zijn eigen lichaam als een langzaam chronische asthma, in letterlijke zin ademnood. Het in de kast gevonden nest jonge muizen, roze en verstrengeld, ook een „roos van vlees”, die Daniël in zekere zin als vlees van zijn vlees, bloed van zijn bloed beschouwt, omdat zij geworpen zijn tussen zijn vuile zakdoeken vol etter en bloed van een catarrh, biedt hij als gebraad de verpleegster Emmy te eten aan: zowel zoenoffer als beproeving voor haar, die hij zowel met de verslindende dood als met de schuldige, lijdende, machteloze menselijke werkelijkheid schijnt te vereenzelvigen. Tussen het vinden en het braden van het nest jonge muizen ligt een lange dag vol doodsgedachten; vooral het sterven van hulpeloze dieren, onschuldige kinderen.

De schrijver heeft hier, zoals in veel van zijn eerder verschenen werk, door de symmetrie van motieven binnen het verhaal, zijn materiaal, eigen (jeugd)ervaringen van gruwel en wreedheid een verwijzende kracht weten te geven; wat aan de orde wordt gesteld is méér dan strikt persoonlijke of „negatieve” problematiek, het gaat om de vrijheid en de verantwoordelijkheid van de mens, om de onvindbaarheid of afwezigheid van God, om het in afzijdigheid ontaardende verzet tegen de genadeloze natuur en tegen de absurditeit van het leven in de maatschappij."

III huidige mensbeschouwing en hedendaagse literatuur

hun overeenstemming

Ter bestudering van het verband tussen het mensbeeld in de literatuur en de hedendaagse mensbeschouwing is de commissie, wat de laatste betreft, uitgegaan van *Huidige mensbeschouwing*, een publikatie, uitgegeven door het Nederlands Gespreks Centrum (2e druk 1963). Het boekje bevat de synthese van discussies over dit onderwerp, gevoerd door gesprekspartners van verschillende levensopvattingen. In zijn beknopt bestek kan het representatief worden geacht voor het westerse denken over de mens in onze tijd. Enkele van de belangrijkste kenmerken van dit denken worden hier vermeld.

De gespreksgenoten beginnen met een grote belangstelling te constateren voor de vraag: wie en wat is de mens? Hun antwoord luidt, dat hij een lichamelijk-geestelijke eenheid is. Voorts kan hij niet worden beschouwd als een in zichzelf onveranderlijke substantie, maar wel als een wezen dat door de aanraking met de gehele werkelijkheid steeds wordt. Waarden hebben voor hem slechts betekenis in de directe persoonlijke beleving. In het gedeelte dat handelt over de samenleving en de huidige mensbeschouwing geven de opstellers van het boekje een schildering van de huidige maatschappij met betrekking tot het ontbreken van een waardensysteem en tot de verhouding individu-gemeenschap, waaruit wij enkele citaten laten volgen:

„De waardenwereld is ineengestort, waardoor de mens is teruggeworpen op onsamenhangende feiten. Er is geen algemeen raam meer, geen gezamenlijk kader, geen gemeenschappelijke „taal“, geen „gezamenlijk ideaal“. „Men beleeft na twee wereldoorlogen en in het sombere perspectief van een eventueel derde wereldoorlog de desintegratie van de wereld, die in de 19e eeuw ook aanwezig was, doch niet zo duidelijk in het bewustzijn trad.“ „Het toekomstperspectief ontbreekt. Geen wonder, dat een sfeer ontstaat, waarin angst, ontmoediging, zelfs wanhoop gedijen.“ „De gehele wereldsituatie op sociaal, politiek en cultureel terrein veroorzaakt onzekerheid en angst. Daarbij komt, dat deze situatie meer dan eertijds als mensenwerk ervaren wordt. De angst voor de natuur heeft in onze tijd plaats gemaakt voor de angst voor de mens. Men heeft de diepte en de demonie van het menszijn opnieuw in het oog gekregen en voelt zich daardoor moedeloos en onzeker. De techniek maakt de mens gevaarlijker dan ooit. Te denken is daarbij aan de dreiging der atoomwapens, maar ook aan psychologische technieken als „hersenspoeling“. De angst voor de natuur is niet geheel verdwenen, maar het wantrouwen ten opzichte van de mens is groter geworden.“

Op de hierboven genoemde punten bestaat er, naar het oordeel van de commissie, overeenstemming tussen de huidige mensbeschouwing en het mensbeeld in de hedendaagse literatuur. De romans van de reeds genoemde schrijvers, die zij tot onderwerp van gesprek en onderzoek maakte, tonen in het bijzonder die overeenstemming op het stuk van de verhouding individu—samenleving. Wat het rapport *Huidige mensbeschouwing* daaromtrent opmerkt, geldt vrijwel geheel voor die besproken werken uit de hedendaagse literatuur, representatief

in de zin zoals door de commissie nader werd omschreven. Die romans zijn de literatuur van de desintegratie, de angst, van de onzekerheid en de ontmoediging, van de wanhoop en het wantrouwen in de mens, waarover de publikatie van het Nederlands Gespreks Centrum spreekt.

hun divergentie

Op andere, en wezenlijke, punten is er echter verschil merkbaar tussen beschouwing en beeld in de hier bedoelde zin. Het boekje *Huidige mensbeschouwing* spreekt meer dan eens over de zingeving van het individuele bestaan, over uitzicht, dat mogelijk blijkt, over het menselijke leven als opgave, over het stellen van een doel. Zo staat er b.v. te lezen dat voor de mens het verleden een gegeven is, de toekomst opgave en het heden de verwerkelijking van het gegeven in het licht van de opgave. De mens, aldus deze beschouwing, ontplooit zichzelf in zijn mens-zijn door zijn antwoord op de aanspraak van de medemens, van God, van de wereld, van zichzelf. Hij dient, zo staat daar te lezen, zijn opdracht in vrijheid te aanvaarden; uit het geheel van het concrete bestaan onthult hij de zin van zijn werkelijkheid. Over het menselijke contact schrijft het boekje, dat het een ontmoeting is, d.w.z. een wederzijds intreden in elkaars wereld met volledig besef van elkaars feitelijk anders-zijn.

Deze aspecten van ons individuele bestaan komen in de hedendaagse literatuur weinig of niet tot hun recht. Het is of hier de band tussen de werkelijkheid van de literatuur en de werkelijkheid daarbuiten onzichtbaar dun is geworden. Wat velen dagelijks als mogelijkheid beleven, als, uiteraard onvolmaakte, verwerkelijking ervaren en erkennen, wordt door de literatuur vrijwel niet gekend. Hier is het verleden als gegeven veelal een bron van frustratie, de toekomst duister en het heden daarom zonder meer benauwend. De aanspraak van de medemens, van God, van de wereld, ontbreekt, en de aanspraak van zichzelf krijgt een antwoord, dat eerder zelfverstikking dan ontplooiing tot gevolg heeft. Uit het geheel van het concrete bestaan wordt slechts zinloosheid onthuld. En wat het menselijke contact betreft, belicht de moderne roman gewoonlijk dat er van een ontmoeting geen sprake is, wel van kortsluiting.

IV "fine words"

de aanstootgevende maatschappij

Er is al vaak opgemerkt, dat de literatuur die ons hier bezig houdt, belangrijke aspecten van onze cultuur weerspiegelt. Het is nl. niet moeilijk te verklaren waarom er tussen de huidige mensbeschouwing en het mensbeeld in de hedendaagse literatuur zoveel overeenkomst bestaat juist als het betreft de wanhoop, de angst, de zinloosheid van het leven, de eenzaamheid en de vervreemding. Het reeds enkele malen genoemde rapport van het Nederlands Gespreks Centrum verwijst hiervoor naar bekende maatschappelijke verschijnselen en de daarmee gepaard gaande culturele situaties. Uiteenzettingen over dit onderwerp, zoals die opnieuw in *Huidige mensbeschouwing* ter verklaring gegeven moeten worden, herinneren altijd weer aan het paradoxale karakter van onze samenleving. De economie vertoont op wereldschaal de toestand, die voorheen in afzonderlijke landen bestond: grote materiële welvaart van enkelen en onvoorstelbaar grote armoede van velen. De technische kennis is zo ver ontwikkeld, dat zij de aarde bewoonbaar kan maken voor allen, maar tegelijkertijd kan zij haar in een woestenis veranderen waar geen leven meer mogelijk is. Nooit was het gemakkelijker voor volken en individuen met elkaar in verbinding te komen, maar tevens worden de menselijke contacten oppervlakkiger, onpersoonlijker. Via de massacommunicatiemiddelen geschiedt de cultuurverspreiding op ongekend grote schaal, tezelfdertijd is vaak elke verwijzing naar een verband, een bijeenbehoren van de delen in een geheel, afwezig. In een maatschappij vol innerlijke tegenspraken zijn wij onszelf meer dan ooit bewust „alle kanten uit te kunnen” en verder dan we dachten of onszelf en anderen willen bekennen. Maar een visie, waarin die tegenspraken worden opgeheven en die mogelijkheid wordt gericht, ontbreekt, of we durven niet het ermee te wagen.

de losse dingen

In boeken als *De vadsige koningen* en *Op weg naar het einde* beschrijven de auteurs, zo op het eerste gezicht spontaan voortpratend, gebeurtenissen en dingen die ze hebben meegemaakt en gezien. Zij laten ze zonder ophouden achter elkaar aan bod komen en plaatsen ze tegen een nadrukkelijk geschilderde achtergrond: het soort gebouw, het type zaal, het soort kamer. De dingen en gebeurtenissen worden echter niet in een zingevend verband opgenomen, een culturele referentie ontbreekt, een groter geheel van menselijke interessen en geborgenheden. Ze worden verteld en verteld, zo uitvoerig en precies mogelijk, en daarvan gaat de suggestie uit van onontkoombaarheid, van een zinloos verder draaien in domme volgorde, waarin de mensen hulpeloos worden meegenomen.

literatuur heeft geen boodschap te brengen

schreven: ook de commissie heeft er haar aandacht uitvoerig aan gegeven, op zoek naar een verklaring van de geconstateerde discrepantie van de huidige mensbeschouwing en het mensbeeld in de hedendaagse literatuur. Zoals reeds werd opgemerkt ziet de eerstgenoemde de mens niet uitsluitend in angst en wanhoop verwekkende paradoxen verstrikt. Zij neemt ook waar dat mensen hun leven zin verlenen door verantwoordelijkheid voor elkaar te nemen, dat zij in respect voor elkaars persoon zichzelf en hun mogelijkheden aan elkaar ontdekken, voor elkaar voorwaarden tot zelfverwerkelijking scheppen. Zij constateert ook dat mensen, in het bewustzijn van hun hachelijke situatie, haar niet als een eeuwige en onverbiddelijke macht boven en buiten hen beschouwen, maar als iets dat zij kunnen veranderen.

De commissie heeft zich de vraag gesteld waarom de werkelijkheid van de hedendaagse literatuur zo weinig verband vertoont met de werkelijkheid daarbuiten voor zover daar mensen leven die door en voor elkaar scheppend actief zijn ten aanzien van hun gemeenschappelijk lot. Het eenvoudigste antwoord op deze vraag zou kunnen zijn: omdat blijkens onze samenleving deze vorm van menselijkheid schaars is en de schrijver niet tot taak heeft iets te propageren. In enigerlei vorm wordt dit antwoord ook telkens wel gegeven. En daarmee worden twee misverstanden bestendigd. Ten eerste zal geen schrijver van mening zijn dat alleen vormen van menselijkheid waarvan een overvloed voorhanden is, literatuur moeten worden, en voorts propageert hij niets wanneer hij een voortdurend bedreigd stuk menselijkheid tot literaire werkelijkheid maakt. De commissie laat niet zonder reden het antwoord op bovengestelde vraag eerst maar eens zo luiden. Het had ook anders gekund, zoals zij straks zal aantonen, maar de discussie over het onderwerp, dat ons hier bezig houdt, beweegt zich gewoonlijk op het niveau van dat eenvoudige antwoord.

Er is hierbij een bepaalde literaire traditie in het spel. Sinds de Romantiek hebben schrijvers en dichters verzet aangetekend tegen de eeuwenoude opvatting dat de literatuur in de pas moet lopen met de moraal en de godsdienst en beide tot een actieve steun dient te zijn. Met die opvatting is gebroken, de literatuur heeft geen heilsleer te verkondigen, geen boodschap te brengen, vele belangrijke auteurs, van Leo Tolstoj tot Berthold Brecht, ten spijt. Het feit dat verscheidene moderne schrijvers bewuster dan ooit tevoren de literaire werkelijkheid opvatten als een samenspel van symbolen, compositie en structuur en minder als een fictief verhaal van voorvallen en gebeurtenissen der dagelijkse werkelijkheid, geeft nieuw voedsel aan de overtuiging dat de literatuur geen boodschap heeft te brengen. In de praktijk van de hedendaagse literaire kritiek is de auteur die blijkt geeft van vertrouwen in de menselijke mogelijkheden om nog iets van zichzelf en de samenleving terecht te brengen, een boodschapper geworden, terwijl de schrijver die de literatuur maakt van de wanhoop en de walging een dergelijk odium niet op zich laadt: overigens ten onrechte. Het vertrouwen in mensen is meer en meer onder de verdenking komen te staan van zelfbedrog te zijn, van „doen alsof”. En mensen die van deze houding blijken gaven worden bij voorkeur gepresenteerd in hun schijnbewegingen, hun schijnwoorden en -daden, echte Tartuffes, dan wel echte ideologen, systeembouwers van de menselijkheid, die de concrete mensen aan hun ideeën opofferen.

In ons land zijn historische omstandigheden aanwezig die deze gang van zaken versterken. Hier heeft zich in de jaren dertig een krachtige reactie gemanifesteerd, die lang doorwerkte, tegen vormen van humanisme uit het voorafgaande decennium. Hier was de eindigheid van het burgerlijke leven zo sterk voelbaar, dat in de eerste plaats een literaire schoktherapie in aanmerking scheen te komen om ruimte en vrijheid te verschaffen. Er moest nogal eens met grof geschut worden gewerkt, worden onmaskerd, verontrust, te kijk gesteld en uitgedaagd. Dat werd een literaire traditie op zichzelf, die het literaire mensbeeld niet ongemoeid liet. En die maakte dat er van boodschap, heilsleer en propaganda werd gesproken als er nog niets anders aan de hand was dan de literatuur van een stuk menselijkheid die in de dagelijkse werkelijkheid onmiskenbaar is.

nog steeds afscheid van domineesland

Maar, zoals reeds gezegd, dit is niet de enige kant van de zaak. De vraag waarom in de hedendaagse literatuur de menselijke solidariteit slechts een geringe rol wordt toebedeeld, vereist nog een ander antwoord dan dat de schrijver geen boodschap wil brengen, de ideologie vreest en blijken van humaniteit wantrouwt. Zijn reserve ten aanzien van de gedachte dat mensen zelf een zin aan hun leven kunnen geven, komt voort uit de vrees de dupe te worden van de schijn, juist omdat hij het wezen begeert. Er wordt onmiddellijk vermoed dat, als er van deze dingen sprake is, het slechts om mooie woorden gaat, om een ethische vlag, die een lading wereldrotzooi moet dekken. Vooral in Nederland zitten vele auteurs nog stevig vast aan een geestelijk verleden, dat hen heeft gedupeerd. Wat hen betreft kan de afstand tussen de literatuur en de godsdienst, of welke geestelijke beweging dan ook, niet groot genoeg zijn. Preken en toespraken zijn immers, volgens hen, gewoonlijk onwaarachtig, zij raken de kern niet, verdoezelen, praten goed of erom heen. Zo nemen Nederlandse auteurs nog maar steeds afscheid van domineesland, in een tijd waarin de illusie dat ons land een christelijke natie is, snel verdwijnt.

Nu is „spreken over” op zichzelf al voor iedere schrijver een weinig zeggende aangelegenheid, omdat hij de taal op een zo geheel andere wijze hanteert. Maar de dieper liggende oorzaak van zijn wantrouwen in verwijzingen naar mogelijkheden van een waarachtig menselijk bestaan op aarde, dat ook hij begeert, is zijn vrees het slachtoffer te worden van onwaarachtigheid, welke vrees hem belet op zijn eigen manier deze mogelijkheden in taal vorm te geven. Hij is op dit punt in een vicieuze cirkel geraakt, een toestand die Ionesco eens als volgt onder woorden heeft gebracht (hier geciteerd in de Engelse vertaling): „We ought to have only one thought, one aim: the happiness of others; we ought all to throw ourselves at each others' feet. We ought to have, towards others and towards ourselves, the attitude of a man watching a blue-bottle beating against a window without realising that one of the panes is open. Let us open the window wide so that it can escape. Fine words.”¹⁾

¹⁾ We moesten eigenlijk één gedachte koesteren, één doel nastreven: het geluk van anderen,

in een dwangpositie

Het venijn zit ook hier in de staart: de dubbelzinnigheid van „Fine words”. De dwangpositie waarin de schrijver zich hier bevindt, leidt er toe dat hij uit verlangen naar een waarachtiger wereld gedwongen is uitsluitend de onwaarachtige, waarin hij leeft, tot de werkelijkheid van zijn romans te maken. Dat is zijn wijze waarop hij zijn verantwoordelijkheid ten aanzien van de mens, van het mens-zijn, in zijn werk tot uitdrukking brengt. In november 1958 heeft Anna Blaman over het mensbeeld in de hedendaagse literatuur gesproken op een landdag van de stichting Socrates. Het slot van haar voordracht, dat uiteraard het tijdsverschil doet blijken, citeren we hier, omdat het zo goed onder woorden brengt uit welke mentaliteit de schrijver werkt in de positie van „in eerste instantie afwijzing” waarin hij zich heeft laten manoeuvreren. Anna Blaman besloot toen haar beschouwingen over ons onderwerp met de woorden:

„En zo kunnen we misschien nu al wel, zij het ten koste van veel nuanceringen, in grove trekken dus, het mensbeeld onderscheiden in de hedendaagse literatuur. Om te beginnen, heel die na-oorlogse literatuur is in wezen (nog steeds) oorlogsliteratuur, die zich afspeelt op een ver teruggedreven front, op een laatste barricade, want de strijdende mens is er eenzaam, zonder God, zonder heilsleer. Zijn mogelijkheden liggen nog steeds, zoals altijd al het geval was, tussen die van kampbeul en de verzetsheld, maar de eenzame verzetsheld is toch wel de figuur die in deze literatuur de hoofdrol speelt. Hij vecht vertwijfeld, verbitterd, maar nooit zonder hoop, d.w.z. nooit zonder liefde, voor een wezenlijk menselijk behoud. En al bestaat dit gevecht in eerste instantie uit een afwijzing: afwijzing van een zinloos en absurd sleurbestaan (van het Reve), van hypocrisie en onrecht (L. P. Boon), van het gebrek aan inzet in de persoonlijke verhouding (Hans Koningsberger), van de levensluiheid, de levensangst (Ward Ruyslinck), van het hart dat zich strijdensmoe verklaart (Ivo Michiels), achter dit gevecht staat altijd het zeer positieve getuigenis van de liefde.

In deze literatuur bestaat geen zelfgenoegzaamheid a priori meer, geen zekerheid a priori, behalve wat in ieder mens bestaat, buiten God en gebod om, nl. die liefde voor het wezenlijk menselijke... en daarmee bedoel ik niets zweverigs, maar precies die mentaliteit op grond waarvan men tot bovenstaande afwijzingen komt. Het hoeft niet eens in te houden dat je dan ook „van de mensen houdt”, hoewel dat er vaak, zo niet altijd, van komt. „Houden van mensen”, zegt iemand in het boek van Michiels, „is niet zo gemakkelijk, maar toch ook weer niet zo moeilijk; het is als met zingen, denk ik, je moet er een beetje aanleg voor hebben.”

De scheppers van de hedendaagse literatuur hebben die aanleg in bijzondere

we zouden zonder uitzondering elkaar te voet moeten vallen. Tegenover anderen en tegenover onszelf behoorden we ons te gedragen als iemand die ziet dat een bromvlieg, zonder te beseffen dat een van de raampjes open staat telkens tegen het vensterglas botst. Laten we het hele raam wijd open zetten, zodat hij kan ontsnappen. Mooie woorden!

mate, al vindt men dan bij hen geen spoor meer van de traditionele liefdesverklaring. Toch is ze de bron van hun scheppingskracht, ze is hun wezenlijk engagement."

Dit „wezenlijk engagement" oefent de schrijver uit onder omstandigheden die hem beletten literatuur te maken van de humaniteit in het dagelijks leven, van de strijd om haar behoud, van haar overwinningen en nederlagen. In deze zin verwerkelijk hij zijn aanleg, waarover Anna Blaman sprak, niet. Dat is de paradoxale situatie waarin zovele hedendaagse schrijvers verkeren.

V Schrijverschap en modern humanistisch mensbeeld

literatuur: aanspraak en antwoord

Uit het voorafgaande blijkt, dat de schrijver vandaag op zijn wijze in de communicatieproblematiek betrokken kan zijn. Waar wordt getwijfeld aan de mogelijkheid éénzelfde taal te spreken, elkaar via de taal te bereiken, is zijn functie onmiddellijk in het geding. De commissie wil daarom deze kwestie, die voor het onderwerp van het rapport van belang is, nader behandelen.

Voor elke auteur geldt, dat zijn schrijverschap een vorm is van zijn mens-zijn, sommigen zullen zeggen, dat beide geheel samenvallen. Hoe dit zij, deze vorm heeft haar bijzondere kenmerken, waarvan er hier enkele worden genoemd. Schrijven is zich richten tot anderen, met hen in relatie treden door middel van de taal. Het is de subjectieve belevingen en beschouwingen een algemene vorm geven, zodat zij door anderen kunnen worden gedeeld. Schrijven is scheppend werkzaam zijn, d.w.z. uit het communicatiemiddel taal iets maken dat een eigen werkelijkheid is, ook al houdt het met de „gewone” werkelijkheid verband. En die eigen werkelijkheid van de roman, etc., is zodanig, dat zij door anderen kan worden beleefd en begrepen. Schrijven brengt een communicatie teweeg op een bijzonder niveau, dat van de literatuur.

De schrijver is dus bezig iets te doen, dat in de werkelijkheid van zijn romans niet of nog maar nauwelijks mogelijk is, of althans geringe geldigheid heeft, als tenminste die romans een mensbeeld tonen, dat wordt gekenmerkt door de onmacht de ander te bereiken, door eenzaamheid, isolement, verstikking. De kracht van deze innerlijke tegenspraak oefent ook haar invloed uit op de literatuurbeschouwing die deel uitmaakt van bepaalde kunststopvattingen. Er wordt dan gesproken over het „lege” boek (alleen kapt en onbedrukte bladzijden), over het opgeven van de taal, over kunst maken als het doen van iets dat a priori onmogelijk is, en soortgelijke theorieën. Men zou bijna kunnen zeggen, dat de praktijk zich aan de theorie niet gelegen laat liggen. Zeker is dat de kracht van het scheppend vermogen de verlamme werking weerstaat, die uitgaat van de gedachte, dat er geen communicatie via de taal mogelijk is.

verstandhouding tussen schrijver en lezer

Als het gaat om de ontkenning van de mogelijkheid van mededeling, medebeleving, mededenken, past de schrijver, d.i. de scheppende mens niet in het mensbeeld van de hedendaagse literaire werkelijkheid. Maar schrijven en lezen, de verstandhouding van auteur en lezer, is een stukje dagelijkse werkelijkheid, dat in verband met ons onderwerp belangrijk genoeg is om een ogenblik stil te staan bij het proces dat zich hier afspeelt. We merken dan op, dat de een zich door de ander ontplooiën kan. De response van de lezers en critici stelt de schrijver bewuster voor zijn mogelijkheden de wereld de baas te worden. En de literaire werkelijkheid die de schrijver aanbiedt, confronteert de lezer met zichzelf, vormt of bevestigt zijn eigen realiteit, omdat zij, tot literaire werkelijkheid getransponeerd, zuiverder, essentiëler verschijnt. Schrijven en lezen zijn manieren waarop wij mens zijn, in de zin van: bewust van de werkelijkheid, die wij door het bewustzijn voortdurend vorm geven.

Dat wij elkaar in die vormgeving kunnen aanvoelen, volgen en begrijpen is een ander kenmerk van de verhouding van schrijver en lezer. Het kan soms enige tijd duren voor dat het zover is, maar ook de allernieuwste, onbegrijpelijkste kunst wordt eens traditioneel, ook de moeilijkste filosofie verandert eenmaal in doorsneeromans. Verder hebben schrijver en lezer hun respectieve verantwoordelijkheid. De lezer zal het boek recht moeten doen wedervaren door de manier waarop hij leest, de schrijver door de wijze waarop hij te werk gaat. Op deze wijze begrepen past de verhouding van schrijver en lezer in het modern-humanistische mensbeeld. De commissie kan dit het best nader aanduiden door enkele gedeelten te citeren uit een betoog van prof. dr. J. P. van Praag, waarin deze beoogt de gemeenschappelijke kern te omschrijven van de verschillende hedendaagse humanistische mensbeelden, de „grondvoorstelling van wat de mens eigenlijk is, waarin enkele grondfuncties van zijn mens-zijn worden blootgelegd en enkele grondintenties van zijn bestaan tot uitdrukking worden gebracht”.

fundamentele menselijke gelijkheid

Van Praag onderscheidt dan twee kernelementen: dat de mensen van dezelfde geestelijke structuur en zintuigelijke organisatie zijn, en dat zij deel zijn van en aangelegd op de werkelijkheid. Beide elementen worden als volgt door hem toegelicht: „De mensen zijn van dezelfde geestelijke structuur en zintuigelijke organisatie. Daarmee wordt bedoeld op denkstructuren van de mens, op zijn geestelijke leefwijze zou men kunnen zeggen; de wijze, waarop de mens geestelijk de dingen verwerkt, waarop hij met behulp van zijn logische, esthetische en zedelijke vermogens voortdurend de dingen vormt. En met zijn zintuigelijke organisatie wordt bedoeld: zijn zintuigelijke benadering — „toeëigening” zou men misschien kunnen zeggen — van de wereld, waardoor hij die wereld met behulp van zijn zintuigen, ogen, oren, reuk, smaak en tastzin tot zijn wereld maakt.

Het gaat er om duidelijk te maken, dat dóór die geestelijke structuur, en dóór die zintuigelijke organisatie de wereld inderdaad eigen gemaakt wordt. Het zijn onze zintuigen waardoor onze wereld kleur, vorm, geluid, geur, smaak, tastbaarheid heeft. Het is onze lichamelijke wereld waardoor onze wereld ruimte, tijd, samenhang verkrijgt. Het is onze geestelijke structuur waarin die zintuigelijkheid en lichamelijke geordend worden en die ons doet spreken van voor en na, van hier en daar, van oorzaak en gevolg. Er is een eigenaardige samenhang tussen het menselijke zijn en het zijn van de wereld, waarin de wereld tot een menselijke wereld gemaakt wordt. Men zou kunnen zeggen, dat de mens zich met een vragende gerichtheid tot het „zijn” richt en daardoor dat zijn tot antwoorden brengt. Dat antwoord is de menselijke wereld, de menselijke werkelijkheid.”

„Ik wil hiermee niet zeggen, dat er eigenlijk twee werelden zijn, een „zijn”, dat we niet kennen, en een tot antwoord gebracht „zijn”, een wereld, die ergens daarvoor, daarbuiten, daaronder of daarnaast staat. Neen, die twee zijn één. Maar ze zijn één op de wijze, dat we het „zijn” slechts als wereld kunnen kennen.”

leven in een gemeenschappelijke werkelijkheid

„Nu betekent de stelling, dat de mensen van dezelfde geestelijke structuur en zintuigelijke organisatie zijn, vooral dit: dat alle verschillen die er tussen enkelingen bestaan, toch functioneren in het kader van een fundamentele gelijkheid; dat we in beginsel op dezelfde wijze het zijn tot antwoord dwingen, zodat we ook min of meer in een gemeenschappelijke werkelijkheid leven. Ware dat niet zo, dan konden we met elkaar over die werkelijkheid niet van gedachten wisselen. Er kunnen wel tijdelijke verschillen bestaan over de interpretatie van die werkelijkheid, maar we zien in de loop van de mensheidsgeschiedenis een duidelijke voortgang in het gemeenschappelijke zich-eigen-maken van de werkelijkheid. En men zou kunnen zeggen: de waarheid — karakteristiek voor oordelen waarmee we kunnen werken — is op een gegeven moment de thermometer van dit proces. Daardoor zijn de mensen niet alleen feitelijk, maar ook innerlijk op elkaar betrokken. Wij spreken elkaar onbekommerd aan over de werkelijkheid. We twisten en discussiëren daarover met elkaar. We achten het ene beeld juist, het andere fout. We verschillen van mening. En we zijn het ook eens een keer eens. Maar men vergeet de waarheid daarin van het Franse gezegde: „Pour discuter, il faut être d'accord", om te discussiëren moet men het eens zijn, d.w.z. er moet ergens een punt van verstandhouding liggen, een uitgangspunt, dat men als vertrekpunt van de discussie beschouwt. Het is uitgesloten, dat men kan discussiëren als men daar niet van uit kan gaan. Zodat iedereen natuurlijkerwijs in een discussie een gemeenschappelijk uitgangspunt zoekt, opdat van daaruit de verschillen belicht kunnen worden.

Welnu, wanneer wij elkaar over werkelijkheid en wereld in de ruimste zin onbekommerd en onbeperkt aanspreken, dan drukken we daarmee reeds uit: de vooronderstelling van een gemeenschappelijke werkelijkheid, die slechts kan berusten op een zelfde geestelijke structuur en zintuigelijke organisatie.”

vormgevers der werkelijkheid

„De mens is deel van de werkelijkheid, maar staat in zekere zin ook anders dan andere delen tegenover die werkelijkheid. Hij is excentrisch, hij kan zich buiten zijn eigen centrum plaatsen. Hij is zelfbewust, zegt men dan ook. Hij is niet alleen deel van de werkelijkheid, hij is niet alleen bewust in de werkelijkheid — dat vindt men bij hogere dieren ook — maar wat men bij hogere dieren uiterst zelden vindt, is bij de mens de normale bestaanswijze geworden: hij is zich ook bewust van het bewustzijn. Hij is zelfbewust. De mens weet dat hij met bewustzijn in de werkelijkheid staat. En hij is er niet alleen deel van, hij is er ook op gericht, hij is er op aangelegd. Hij blikt terug náár die werkelijkheid. De werkelijkheid komt in de mens als het ware uit zichzelf en keert tot zichzelf terug. De mens is actief op de werkelijkheid gericht, de mens is een actie-centrum.

Ik meen, dat ook dit fenomeen in alle humanistische mensbeelden tot uitdrukking komt. De mens ageert ten opzichte van de werkelijkheid. Hij geeft die werkelijkheid vorm — niet alleen door er zo-maar te zijn. Hij geeft ook vorm aan de

werkelijkheid als twee-eenheid van lichaam en geest. De mens is in deze hele gedachten-ontwikkeling nog niet onderscheiden in een lichaam, het stoffelijk deel, en een geest, het onstoffelijk deel, wat die woorden stoffelijk en onstoffelijk in dit verband ook mogen betekenen. Deze twee-eenheid van het mens-zijn betekent dat zijn honger een andere honger is dan die van het dier, dat zijn sexualiteit een andere sexualiteit is dan die van het dier. Het is niet zo, dat men in deze visie zou moeten zeggen: kijk eens de mens heeft de honger of de sexualiteit met het dier gemeen, maar er komt bij hem een stuk geest bij waarmee hij deze driften beheersen moet of zo iets. Het moet zó gezien worden, dat krachtens zijn „deel-zijn-van” en „springen-uit” de werkelijkheid deze functies als honger en sexualiteit bij de mens ook deel hebben aan die twee-eenheid, deel zijn van het natuurlijke proces en tegelijk anders zijn dan bij het dierlijke leven. En daaraan kan de mens zich in zijn vormgeving van de wereld niet onttrekken.

De mens geeft vorm aan zijn wereld, doordat hij kiest. Hij functioneert niet volgens een min of meer vastgelegd patroon, zoals het dier, de plant en de dode stof. Bij de mens is tot een normaal levenspatroon geworden, wat bij de hogere dieren nog uitzondering is, nl.: dat hij kiest, dat hij in grote mate zich bewust is van meervoudige neigingen bij iedere te nemen beslissing.”

boven het isolement uit

„Hoe moet hij kiezen? Zodanig, dat daardoor het leven de moeite waard wordt. Dat is wat men in alle humanistische visies steeds weer als thema tegen komt: het leven moet de moeite waard worden. Hoe? Daarover lopen de meningen uiteen. De één zegt: door gelukkig te zijn. Het leven wordt de moeite waard, doordat men gelukkig is. Een vrij vage maatstaf, want dan moet men wel eerst zeggen wanneer men iemand gelukkig acht. Acht men iemand gelukkig als hij kan eten en drinken wat hij wil, als hij met vrouwen kan omgaan zoveel als hij wil? Een ander zal zeggen: de mens is gelukkig als hij het avontuur van het leven aanvaardt, als hij het experiment van het leven op allerlei manieren proeft. Er zijn honderd en één mogelijkheden, die men zich zou kunnen voorstellen als het toppunt van geluk. De ervaring zou moeten leren welke ons eigenlijk werkelijk gelukkig maakt.

Eigenlijk is de term geluk vrij zinledig, want hij veronderstelt, dat men door goed te kiezen gelukkig wordt. En dat vindt men op zichzelf een doel, dat geen verdere verantwoording behoeft. De kernvraag is dus: hoe kiest men zó, dat men goed gekozen heeft? En al die andere overwegingen van genot, van avontuur, van ontbering, van lijden — ja, er is ook geluk in deze pijn, zegt Henriëtte Roland Holst ergens — worden bepaald door de fundamentele vraag, wat men nu de goede keuze vindt. En het volgen van de goede keuze leidt eventueel tot geluk.

De vraag kan eigenlijk gereduceerd worden tot de vraag naar wat men goed acht. Dat nu is een zaak van traditie en ondervinding. Maar traditie — daar wil ik vooral op wijzen — is óók ondervinding: ondervinding van het mensengeslacht door de eeuwen heen. En wat is het dat volgens het humanisme steeds weer de

les is van traditie en ondervinding: dat datgene wat het leven de moeite waard kan maken in de sfeer van de objectiviteit ligt, d.w.z. dat het de sfeer van het subjectieve, van het individuele, van het geïsoleerde te boven gaat.

Het is datgene dat nu juist terugslaat op ons grondfenomeen: het deel zijn van en aangelegd zijn op het geheel. Dat komt ook in deze bepaling van de keuze weer tot uitdrukking. Een keuze, die daaraan beantwoordt, is een keuze, die in het humanistisch mensbeeld als de juiste wordt aangewezen. Het is de uitdaging van de werkelijkheid aanvaarden, in betrokkenheid op de wereld, de zelfontplooiing in verbondenheid. Nu kan men zeggen: Is dat beginsel dan niet aangeleerd? Maar dan herhaal ik, dat men alleen kan aanleren waartoe men aangelegd is. Men kan niets leren, tenzij men er aanleg voor heeft. Men kan een aap nooit leren spreken, hoe intelligent die ook is, omdat hij de aanleg daartoe niet heeft. Men kan een mens nooit leren vliegen, omdat hij de aanleg daartoe niet heeft." ¹⁾

¹⁾ Citaten ontleend aan het artikel „Humanistische antropologie“ in „*Rekenschap*“, juni 1966, p. 85-93.

VI conclusie

De onderlinge betrekkingen tussen de schrijver, zijn werk en de lezers zijn belangrijke aspecten van het schrijverschap. Zij houden o.a. in verstandhouding, verantwoording, verantwoordelijkheid en uitgaan boven de subjectiviteit. Door deze essentiële kenmerken is de werkelijkheid van het schrijverschap een bijzonder deel van de algemene menselijke werkelijkheid. Uit het voorafgaande is echter ook gebleken dat de huidige literaire traditie de schrijver vaak belet deze echte vormen van mens-zijn in literaire werkelijkheid om te zetten. In zijn romans leven en bewegen hun machtige vijanden. Hij haat ze, hij lijdt onder hun aanwezigheid, maar ze obsederen hem zo sterk, dat hij met huid en haar aan hen is overgeleverd, ja, zonder zijn kwelgeesten niet leven kan.

Het gevolg is dat een aantal situaties, die ons bestaan in deze tijd kenmerken, literair zwak of niet voorkomen. Dat geldt in het bijzonder voor de spanningen tussen uitzichtloosheid en bevrijdend perspectief, zinloosheid en zingeving, isolement en verstandhouding. Ter voorkoming van misverstand moet hier nog eens worden gezegd, dat van de schrijver niet wordt gevraagd een uitweg te wijzen, een oplossing te geven. We verwachten van hem niets anders dan wat hij zelf wil geven, nl. de literaire werkelijkheid die roman heet. Het is hier niet de plaats in te gaan op de vraag hoe de „gewone” werkelijkheid zich tot die van de literatuur verhoudt. We moeten volstaan met op te merken, dat volgens het oordeel van het overgrote deel der critici en andere lezers de literaire werkelijkheid een vorm is van fundamentele menselijke situaties en relaties. In het hedendaagse bestaan zijn dat o.a. de spanningen die hierboven werden genoemd. De spanningen tussen angst en vrijheid, doel en leegte, creativiteit en vernieling, contact en verlatenheid zijn elke dag van uur tot uur heel reëel voelbaar in de hedendaagse wetenschappelijke praktijk die gericht is op mens en maatschappij; en elders in het proces van geestelijke en morele zelfbevrijding dat zich tegenwoordig in vele, en vooral jonge mensen voltrekt.

Psychologen, pedagogen en sociologen, economen, planologen en polemologen zoeken onvermoeid naar de oplossing van problemen die ontstaan door de eis dat de menselijke persoon in zijn eigen waarde en mogelijkheden wordt gerespecteerd, aan welke eis eerst voldaan zal kunnen worden in een technisch en administratief hoog ontwikkelde maatschappij. Hun wetenschap is aangelegd op de bevrijding van de mens uit materiële en geestelijke armoede en nood. Er is daar een groot werk aan de gang dat ernst maakt met de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor een zo groot mogelijke vrijheid van de individu door te zoeken naar en te experimenteren met vormen van samenleving die de zelfontplooiing van de enkeling mogelijk maken.

Het is een gemeenplaats te zeggen dat zich in het geestelijke leven van onze tijd in snel tempo ingrijpende veranderingen voltrekken. Maar met die woorden wordt dan zonder uitzondering geduid op een groei van geestelijke zelfstandigheid en onafhankelijkheid, van openheid, op het prevaleren van humaniteit boven leerstellingheid, op vermindering van verstarring, formalisme, conformisme; veranderingen die zich voltrekken in een taai gevecht met behoudzucht en onver-schilligheid.

Een van de meest fundamentele menselijke situaties van onze tijd is de strijd om de voorrang tussen twee onverzoenlijke mensbeschouwingen. De afloop van die strijd zal beslissend zijn voor de mogelijkheid dat de mensheid een hogere fase van humaniteit bereikt. De ene is de discriminerende, collectiviserende mensbeschouwing. Voor haar is de ene mens — door geboorte, huidskleur, klasse of stand, door natie, buurt, straat of vak — meer mens dan de andere. De tweede is de personalistische. Voor haar is de medemens de gelijkberechtigde, de volwaardige deelgenoot in de vrijheid, en mede verantwoordelijk voor de praktijk van de vrijheid.

De werkelijkheid van deze situatie, in de mensen en hun verhoudingen, en met haar hoop en wanhoop, angst, twijfel, mislukkingen en zekerheid, heeft tot nu toe in ons land nog weinig literaire vorm gekregen. In de hedendaagse nederlandse roman — zoals zij in dit rapport wordt opgevat — verschijnt de moderne mens verstrikt, en soms bijna verstikt, in zijn pogingen zich te bevrijden van de vader, de moeder, de kerk, de kleinburgerlijkheid. Als anarchist is hij burgerlijk, als vrijdenker een geperverteerde dominee, als gelovige lid van een eenmans-secte. Op deze wijze zet de nederlandse romanschrijver de nationale minutieus-realistische en individualistische traditie voort. Daarom blijft het verlangen bestaan dat de hedendaagse werkelijkheid van de menselijke situatie in de nederlandse roman een meer adequate gestalte zal krijgen.

De humanistische stichting SOCRATES

is in het leven geroepen

- om de doordienking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het moderne humanisme geplaatst wordt,
- om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

De stichting beoogt haar doel te bereiken door:

- het uitgeven van een driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur: „Rekenschap”;
- het onderhouden van bijzondere leerstoelen aan nederlandse universiteiten en hogescholen;
- het organiseren van conferenties, gewijd aan wetenschappelijke en culturele onderwerpen;
- het instellen van werkgroepen, die problemen van maatschappelijke aard vanuit een humanistische gezichtshoek bestuderen;
- het beleggen van beroepenconferenties.

Het secretariaat van de stichting is gevestigd te Utrecht, Oudegracht 152 (postbus 114). Telefoon 030—24641*